

Карпенко О. В.
кандидат наук з державного управління,
старший науковий співробітник
відділу науково-аналітичної обробки та поширення
інформації в сфері освіти

Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського,
доцент кафедри управління документно-інформаційними комунікаціями
Академії муніципального управління

ТЕНДЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

Світові тенденції управлінських механізмів надання освітніх послуг мають важливе значення для реформування всієї системи вітчизняної освіти, дає змогу ефективно прогнозувати її реальне відродження шляхом наближення до стандартів країн ЄС, членство у якому Україна прагне здобути. При виробленні стратегії розвитку системи освітніх послуг актуальним є досвід сусідніх країн східної Європи, які мали подібні проблеми у процесі управління освітою, зокрема Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини. Пострадянська Польща, так само як і Україна, успадкувала від соціалізму і систему освіти, яка була невідповідною принципам Болонського процесу, що негативно вплинуло на євроінтеграційні процеси країни. Майже одночасно з Україною, у Польщі органи публічного управління розпочали реформи з надання освітніх послуг населенню, але польська модернізація сьогодні суттєво випереджає українську, досягнуто певні результати, які потребують ретельного дослідження, а отриманий досвід заслуговує на увагу управлінців сфери освіти.

Зазначимо, що Республіці Польща вдало поєднані національні традиції управління освітою з позитивним досвідом провідних країн світу. У зв'язку з необхідністю запровадження Болонського процесу систему освіти Польщі реорганізовано у відповідність до його основних вимог, що було викликано об'єктивною потребою узгодження будь-якої структури надання освітніх послуг з її змістовним наповненням. Повноваження центральних органів управління освітою обмежено, частину їх передано місцевому рівню, що сприяло поєднанню державного та громадського управління. Суттєво розширено сферу діяльності органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) і керівників навчальних закладів, що створило умови для співпраці місцевої громади і закладів освіти. ОМС отримали змогу формувати і проводити власну освітню політику відповідно до місцевих потреб та освітньої політики країни. Розширено автономію польських навчальних закладів усіх рівнів та можливості для реалізації самоуправління, що насамперед залишається актуальним для України [1, с. 5]. Сьогодні розгляд повноважень і співпраці органів державного управління освітою різних рівнів, визначення ролі місцевого самоврядування та особливості внутрішнього управління навчальними закладами,

вивчення специфіки взаємодії «орган державного управління – навчальний заклад» у процесі надання освітніх послуг й обумовлюють актуальність даного дослідження.

Метою статті є аналіз вітчизняних та іноземних джерел з питань реформування системи освіти в Республіці Польща.

Вважаємо, що співпраця органів місцевого самоврядування та державних закладів управління освітою тісно пов'язана із феноменом самого самоврядування.

Відображення сучасних трансформацій освіти Польщі, її функціонування в цілому та порівняння з освітньою системою України знайшло у працях польського фахівця Ф. Андрушкевича [2-6], який аналізує інновації та модель сучасної системи академічної освіти. Дослідник наголошує на тому, що в основу освітньої реформи Польщі покладено принципи демократичної системи освіти, які відображають специфіку країни, та знайшли відображення у Законі «Про систему освіти», прийнятому у 1991 р. Сеймом Республіки Польща, а саме:

- принцип загальності освіти;
- принцип наступності;
- принцип безперервності освіти;
- принцип єдності і диференціації системи освіти;
- заміна вузькопрофільного навчання широко профільним;
- принцип різнобічного інтелектуального, психічного, суспільно-професійного і фізичного розвитку;
- принцип виховання за допомогою праці;
- принцип широкого фронту освіти и виховання;
- принцип гнучкості освіти і її реформувань;
- принцип державності, самоврядності, і соціалізації освіти;
- принцип науковості й економічності освіти [1, с. 104]

Зокрема, у зазначеному законі встановлюється структура системи шкільної освіти, яка охоплює дошкільні заклади (також спеціальні), початкові школи, гімназії, післягімназійні школи з інтеграційними відділами, а також школи спеціальні, спортивні та олімпійського резерву, мистецькі школи; освітньо-виховні заклади, заклади позашкільної роботи, заклади безперервного навчання; психолого-педагогічні консультації та інші спеціалізовані консультації; шкільно-виховні ланки (також спеціальні) для дітей та молоді; заклади, які забезпечують опіку і виховання учням поза місцем постійного проживання; добровільні трудові загони, спрямовані на навчання і виховання їх учасників; заклади навчання та установи удосконалення вчителів; педагогічні бібліотеки [7].

На думку польських дослідників Я. Костуновича та М. Борзецької державні 2-етапні початкові школи, які навчають учнів віком 7-13 р. знаходяться у підпорядкуванні

територіальних громад – «гмін». Перший етап охоплює 1-3 класи, другий – 4-6 класи. Щодо першого етапу, то тут домінує інтегроване навчання з умовним поділом на окремі предмети, головною метою якого є сприяння всебічному розвитку учнів [8, с. 48]. Другий етап характеризується значною свободою формування щотижневого шкільного навчання, де відмінено традиційний поділ на предмети, а заняття проводяться у вигляді блоків, що містять 2-4 традиційні дисципліни. По закінченні початкової школи, кожний учень обов'язково складає іспит з математики та польської мови. Після цього учні (незалежно від результатів тестування) продовжують навчання у гімназії [9, с. 3].

Для розмежування процесу виховання підлітків від дітей молодшого шкільного віку Міністерство народної освіти Польщі (далі – МНО) вирішило створити окремий проміжний тип шкіл – трирічні гімназії. Цей захід став специфікою модернізації нової 12-річної освіти країни, а гімназії її першим етапом пристосованим для навчання молодших підлітків. Зазначене нововведення стало ваговою складовою шкільної реформи польської освіти. Державні гімназії мали стати визначним чинником вирівнювання освітніх можливостей для дітей з соціально незахищених сімей та низьким рівнем знань, а також з менших і слабших сільських шкіл [10, с. 12]. У гімназії для учнів 13-16 років поруч із традиційним поділом на предмети, застосовуються виховні програми (так звані «освітні стежки»), які було введено ще у початковій школі, розширено шляхом введення нових напрямів, зокрема філософського, екологічного, безпекового тощо. По закінченні гімназії учні здають загальний іспит Окружним екзаменаційним комісіям. Результати цього іспиту є підставою до прийняття у післягімназійні навчальні заклади (основні професійні школи, загальноосвітні/профільні ліцеї та технікуми) [11], головним завданням яких є:

- формування сукупності спеціально-професійних умінь на основі загальних знань. (для основних професійних шкіл, терміном навчання – 2-3 роки). Навчання закінчується іспитами, які є підставою для отримання дипломів на підтвердження професійної кваліфікації.

- підготовка до вищих або продовження навчання в післяліцейних навчальних закладах (для загальноосвітніх ліцеїв терміном навчання – 3 роки). Програма навчання побудована таким чином, щоб охопити загальну підготовку з 2-4 загальноосвітніх предметів, які визначаються за бажанням учня.

- забезпечити випускників загальноосвітньою підготовкою та дати багатопрофільну професійну основу (для профільних ліцеїв терміном навчання – 3 роки). Програма охоплює три типи предметів: спільні для всіх основні заняття, інтегровані заняття та предмети за профілями (академічний, технічно-технологічний, суспільних послуг, культурно-художній), що дає можливість учням визначитися із напрямом освіти [12, с. 15-16].

– підготовка фахівців різногалузевих робітничих спеціальностей (для технікумів терміном навчання 3-4 роки). Такі технікуми є середніми професійними школами, які, залежно від спеціальності передбачають навчання загальне та професійне, тобто дають загальну середню та загально-професійну освіти різного профілю. Така підготовка є широкою базою для еластичного отримання спеціальностей та кваліфікації в коротких циклах післяліцейного навчання [7].

Всі випускники зазначених навчальних закладів складають іспити на атестат зрілості та мають право продовжити навчання у післяліцейних школах або ВНЗ. До післяліцейного шкільництва належать післяліцейні школи та колегії. Школи такого типу почали діяльність з 1 вересня 2005 р., і надають можливість випускникам післягімназійних шкіл отримати професію. Впродовж близько двох років тут готують техніків та рівноцінний їм середній персонал технічних і сільськогосподарських, торговельно-економічних, адміністративних, медично-соціальних спеціальностей, сфери послуг, культури і мистецтв. Склавши іспит зі спеціальності, випускники отримують дипломи, що підтверджують їх професійну кваліфікацію (технік або рівноцінне звання; кваліфікований робітник). Форма навчання в них – денна, вечірня та заочна [13, с. 26-27]. Перші колегії почали створюватися для підготовки вчителів ще у 1990 р. через відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів із деяких спеціальностей. Ці навчальні заклади приймають випускників ліцеїв (профільних і додаткових). Колегії готують вчителів дошкільних закладів навчання, початкових шкіл та опікунсько-виховних закладів. Колегії іноземних мов відповідно готують вчителів іноземних мов. Навчання в них триває 3 роки і закінчується іспитом зі спеціальності. Випускники отримують ступінь ліценціата і можуть продовжувати навчання у вищих школах.

На думку Я. Зради, усі державні післягімназійні навчальні заклади підпорядковані повітам, а освітні установи регіонального значення та вищі професійні школи – воєводствам. У Республіці Польща у ході реформування системи освіти, існуючі професійні школи не стали перехідною ланкою у доступі до вищої освіти, тому що не є обов'язковими. Незважаючи на те, що це суперечило європейській системі навчання, але не завадило Польщі вступити до загальноєвропейського освітнього простору, оскільки Болонський процес є гнучкою системою до реалій національної освіти кожного учасника. Головним чином це було пов'язано з соціально-економічними потребами країни, адже значна частина молоді обирає навчальні заклади вищого рівня з погляду економії коштів [14, с. 32].

Сучасне правове функціонування інституту вищої професійної освіти було розпочато із прийняттям Закону «Про вищі професійні школи» (1997 р.), на підставі якого створені всі ВНЗ Польщі. Завданням цих навчальних закладів є підготовка висококваліфікованих спеціалістів у різних галузях суспільного життя. У цілому навчання охоплює щонайменше 6 семестрів

дидактичних занять і не менше 15 тижнів практики, випускники отримують ступінь ліценціата або інженера [15]. Так, зокрема, у державних і недержавних навчальних закладах вищого рівня реалізують такі професійні програми: чотирирічні (інженер) – на технічних, сільськогосподарських та економічних напрямках; трирічні (ліценціат) – на економічних напрямках і переважно в приватних ВНЗ; трирічні програми професійного педагогічного навчання (ліценціат) – в університетах і вищих педагогічних навчальних закладах; трирічні (ліценціат, інженер) – у державних вищих школах. Програми ліценціатів у професійних ВНЗ спрямовані в основному на практику. Усі випускники можуть продовжити навчання на за додатковою дворічною системою підготовки магістрів.

Аналізуючи нормативну базу Болонського процесу слід відзначити, що вища освіта пропонує такі ступені навчання: 1-й ступінь – підготовка ліценціатів, інженерів; 2-й – магістрів; 3-й – кандидатів наук; 4-й – докторів наук. Є академічні навчальні заклади, які на відміну від професійних, пропонують цілісну п'ятирічну магістерську підготовку. Продовжувати навчання на магістерському рівні можна як після вищої професійної школи, так і після 1-го ступеня академічної освіти. Останній етап підготовки – докторантура, проводять окремі факультети академічних ВНЗ. Зазначимо, що ведення двох циклів навчання за формулою 3+2 (ліценціат+магістр) відповідає болонським стандартам, в яких задекларовано цілі для досягнення єдиної по змісту і якості європейської системи освіти [16, с. 15]. У системі вищої освіти розрізняють такі навчальні заклади: академічні (державні та недержавні вищі школи, які присвоюють ступені магістра і кандидата наук); навчальні заклади, які претендують на звання академічних (недержавні ВНЗ, які присвоюють ступінь магістра); професійні школи (недержавні ВНЗ, які не мають права присвоювати ступінь магістра). За напрямами та профілями навчання виділяють виділимо університети, навчальні заклади бізнесу та економіки, технічні навчальні заклади, медичні академії, вищі педагогічні, сільськогосподарські, мистецькі, теологічні, військові школи та інші спеціалізовані ВНЗ.

Розглядаючи науковий доробок українських дослідників О. Бочарової, А. Василюк, Л. Гриневич, І. Даценко, Я. Гречки [17–23] та оцінюючи загальні процеси реформування системи освіти Польщі, слід наголосити на появі великої кількості державних програм та різних інноваційних методик навчання. З метою забезпечення спільного стандарту навчання МНО було утворено незалежний механізм його оцінювання шляхом підготовки та проведення іспитів дев'ятьма новими державними установами – Центральною та окружними екзаменаційними комісіями (далі – ЦЕК та ОЕК). ЦЕК складається із 7 відділів: тестування учнів початкових шкіл; іспитів серед учнів гімназій; іспитів на атестат зрілості; іспитів зі спеціальності; досліджень, аналізу та оцінювання; реєстру екзаменаторів і програм удосконалення вчителів; адміністративно-господарський.

Завданнями вищезазначених відділів є:

- визначення вимог для проведення відповідно тестів або іспитів,
- співпраця з ОЕК;
- оцінювання, класифікація учнів та переведення їх на наступний рік
- організація та безпосереднє проведення іспитів і тестів,
- здійснення наукових досліджень, експериментів у сфері оцінювання;
- проведення аналізу результатів тестів та іспитів;
- підготовка щорічних звітів про рівень підготовки учнів на окремих етапах навчання;
- здійснення моніторингу функціонування всієї системи іспитів та реєстрація екзаменаторів [24].

Кожна з окружних екзаменаційних комісій здійснює відповідні функції у гмінах, повітах та воєводствах Республіки Польща, а саме:

- готує завдання і тести для іспитів;
- організовує тестування після завершення початкової школи,
- проводить іспити у випускників гімназій, випускників шкіл на атестат зрілості, зі спеціальності для випускників професійних, післягімназійних і післяліцейних шкіл;
- аналізує результати тестів, іспитів і на їх підставі формулює відповідні рекомендації;
- опрацьовує та передає роботи з проведених тестувань та іспитів директорам, органам державного управління школами та ЦЕК;
- готує та призначає кандидатів-екзаменаторів;
- співпрацює з центральною та іншими окружними комісіями [25, с. 8].

Своєчасна реалізація повноважень органами місцевого самоврядування у сфері реформування освіти сприяла її поступовому розвитку та гармонічному входженню до Болонського процесу. Так, актуальні рішення про створення нових мереж початкових шкіл приймалися виконавчими органами гмін, які також здійснювали їх управління. Використовуючи свою наближеність до освітянських проблем місцевого рівня, саме гміни запропонували вдалий спосіб реформування шкільного навчання.

Проаналізувавши процес реформування польської системи шкільної освіти, зазначимо, що двоступенева структура школи (8+4) була замінена треступеневою (6+3+3), а вирізною специфікою є її структура:

1) дошкільні навчальні заклади або однорічна підготовка шестиліток до навчання у початковій школі, яка відбувається в дошкільних закладах початкових шкіл;

2) початкові школи, тривалість навчання в яких скорочена з 8 до 6 років із поділом на два трирічні цикли початкового та основного навчання; 3-річні гімназії – новий тип шкіл,

адаптований для навчання учнів молодшого підліткового віку (13-16 років);

3) ліцеї, навчання в яких зменшено від 4 до 3 років;

4) технікуми, що надають повну середню освіту. Отримавши атестат зрілості, випускники можуть продовжувати навчання у професійній (післяліцейні школи терміном навчання 2,5 р.) або у ВНЗ (див. Рис.) [1, с. 176].

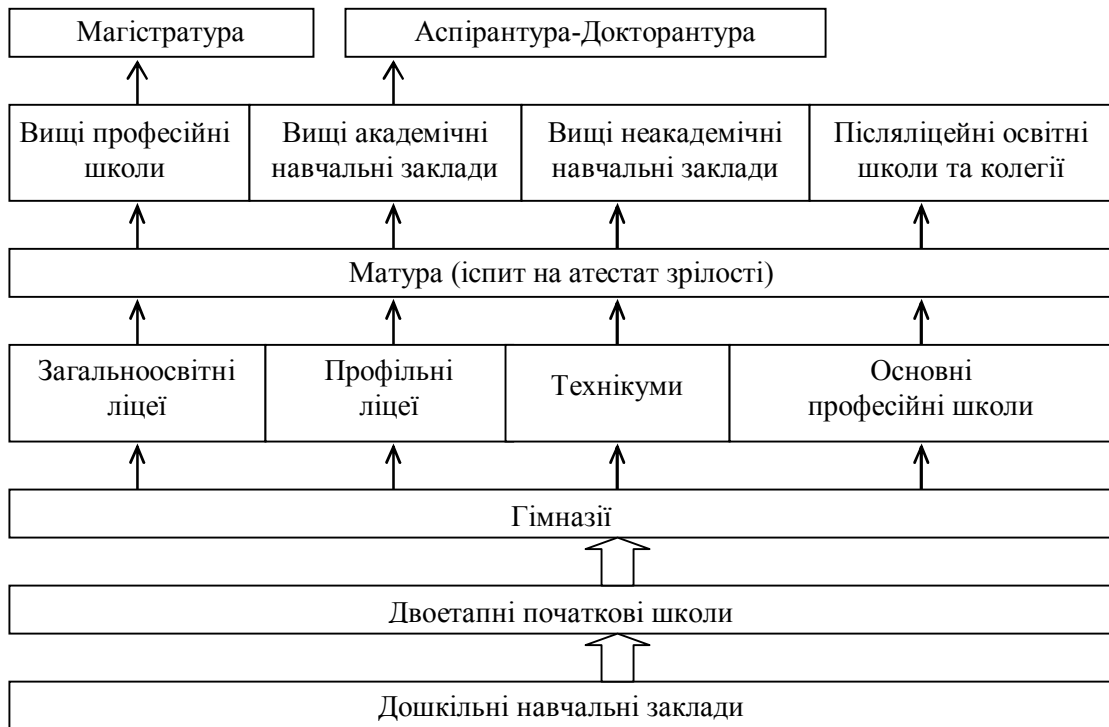

Рис.1. Структура освіти в Республіці Польща.

До змін у системі освіти було залучено органи місцевого самоврядування, відділи освіти воєводств, керівників усіх типів і рівнів шкіл, вчителів та батьків, що стало умовою успішних змін у децентралізації управління освітою та зближення навчальних закладів і громадськості. Сьогодні органи місцевого самоврядування Республіці Польща управляють державними навчальними закладами, зокрема, повіт і гміна – державними закладами навчання та вдосконалення вчителів, педагогічними бібліотеками в рамках своїх повноважень (див. табл. 1) [26, с. 20].

Адміністративно-територіальний розподіл повноважень управління освітою

Назва територіально-виконавчого органу	Підпорядковані заклади освіти та виховання
Освітнє управління гміни (2486 гмін)	Дошкільні заклади освіти. Початкові школи і гімназії. Молодіжні клуби.
Освітнє управління повіту (308 повітів і 65 міст на правах повіту)	Початкові спеціальні школи. Мистецькі середні школи. Психолого-педагогічні консультації.
Освітнє управління воєводства (16 воєводств)	Середні школи регіонального значення. Центри підготовки удосконалення вчителів. Професійні вищі школи.

На нашу думку, більш радикальних змін вимагали процеси, що відбувались у вищій школі. Вступ Республіки Польща до ЄС, демографічна криза, яка сприяє зменшенню кількості студентів, обмежені фінансові можливості бюджету країни вимагали зміни правової основи, яка регулювала би принципи діяльності ВНЗ. Головними ініціаторами змін виступили МНО та Рада ректорів польських вищих шкіл. Новий Закон «Право про вище шкільництво» був прийнятий у 2005 р. Цей закон поєднав у собі закони «Про вище шкільництво» і «Про вищу професійну школу». У результаті чого було надано автономії навчальним закладам вищого рівня шляхом посилення правових повноважень їх статутів. Утворено новий вид самоврядування у навчальних закладах – аспірантський, що сприяє залученню аспірантів до прийняття важливих для своєї вищої школи рішень, надає можливість відстоювати власні інтереси та безпосередньо співпрацювати з керівництвом. Виокремлюється діяльність головних організаційних одиниць – їх рад і керівника. Слід також зауважити, що новий закон чітко визначив коло питань, за які керівник ВНЗ відповідає перед міністром. Навчальні заклади підпорядковуються Міністерству науки і вищого шкільництва [15].

На основі аналізу вітчизняних та польських джерел ми дійшли думки, що Республіка Польща успішно здійснила реформування системи вищої освіти, перш за все ставши членом європейського простору вищої освіти, який базується на засадах якості та транспарентності, автономії навчальних закладів, академічних свободах, рівності можливостей, демократії.

Дослідження та осмислення досвіду реформування системи освіти Республіки Польща сприятиме формуванню інноваційних підходів та дієвих інструментів із забезпечення ефективного функціонування в Україні як структури державного управління освітою, так і удосконалення самої системи освіти. Сьогодні доцільно розподілити функції та повноваження органів місцевого самоврядування на регіональному та місцевому рівнях щодо управління освітою; нормативно визначити механізми співпраці всіх суб'єктів процесу управління освітою, визначити межі їх взаємоконтролю; переглянути вимоги до кандидатів на посади керівників органів управління освітою і навчальних закладів, умови проведення конкурсів та терміни перебування їх на посаді. Отже, в Україні необхідно сформувати оптимальну та адекватну модель регіонального управління освітою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гречка Я. Р. Особливості державно-громадського управління освітою в Польщі : Дис... канд. наук: 25.00.02 / Яна Романівна Гречка. – 2009. – 215 с.
2. Андрушкевич, Ф. Важливість академічної співпраці українсько-польських університетів / Фабіан Андрушкевич // Директор шк., ліцею, гімназії. – 2011. – № 1. – С. 75–79.
3. Андрушкевич Ф. Досвід українсько-польської співпраці в сфері академічної освіти / Фабіан Андрушкевич // Вища освіта України. – 2011. – № 2. – С. 53–58.
4. Андрушкевич Ф. Інновації в польській та українській освіті : як наслідок підписання європейських освітніх декларацій : (порівняльний аналіз) / Фабіан Андрушкевич // Директор шк., ліцею, гімназії. – 2011. – № 2. – С. 32–40.
5. Андрушкевич Ф. Основні напрями та форми українсько-польської академічної співпраці / Фабіан Андрушкевич // Вища освіта України. – 2011. – № 1. – С. 108–113.
6. Андрушкевич Ф. Польський "освітній прорив" та його значення для українських освітніх інновацій / Фабіан Андрушкевич // Вища освіта України. – 2010. – № 4. – С. 103–108.
7. Jung-Mikłaszewska J. System edukacji w Rzeczypospolitej Polskiej: Szkoły i dyplomy [Elektronicznych zasobów] / J. Jung-Mikłaszewska. – Warszawa, 2000. – Wersja zaktualizowana 2003 r. Opublikowana w serwisie BUWiWM: lipiec 2004. – Tryb dostępu: <http://www.buwiwm.edu.pl/publ/edu/index.htm>. – Tytuł ekranie.
8. Kostynowicz J. Małe dziecko w reformie oświaty / J. Kostynowicz, Z. Kuklińska // Edukacja przedszkolna w Polsce – szanse i zagrożenia / pod red. M. Zahorskiej. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2003. – S. 45–60.
9. Borzęcka M. Z rodzicami w szkole: wiedzieć, rozumieć, współpracować / Maria Borzęcka, Renata Mareńca. – Warszawa : Pracownia Pedagogiczna i Wydawnicza, cop. 2000. – 43 s.
10. Witek S. Zarządzanie reformowaną szkołą: wybrane problemy teoretyczno-praktyczne / S. Witek. – Warszawa-Kraków : Wydaw. Naukowe PWN, 2000. – 144 s.
11. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 19 kwietnia 1999 r. w sprawie zasad oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania egzaminów i sprawdzianów w szkołach publicznych // Dz. U. – 1999. – Nr 41. – Poz. 413.
12. Ustawa o systemie oświaty (stan sprawy – czerwiec 2003). – Gdańsk : Instytut Promocji Nauczycieli «Solidarność», 2003. – 86 s.
13. Reforma systemu edukacji: szkolnictwo ponadgimnazjalne (projekt – materiały do dyskusji). – Warszawa : Ministerstwo Edukacji Narodowej, kwiecień 2000. – 135 s.
14. Zdrada J. Polityka państwa w dziedzinie dostosowania polskiego szkolnictwa wyższego do standartów europejskich / J. Zdrada // Szkolnictwo wyższe wobec wyzwań integracji europejskiej :

biuletyn Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu / [red. J. Osiecka, A. Chodyra]. – Warszawa : BSiE. KS, 2001. – S. 28–35.

15. Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym // Dz. U. – 2005. – Nr 164. – Poz. 1365.

16. Dokumenty procesu Bolońskiego [Elektronicznych zasobów]. – Warszawa, 2007. – 26 s. – Tryb dostępu: : http://www.nauka.gov.pl/fileadmin/user_upload/38/53/38538/20080820_publicacje_Proces_Bolonski.pdf. – Tytuł ekranie.

17. Бочарова О.А. Державна підтримка обдарованих дітей та молоді в Польщі / О. А. Бочарова // Наук. скарбниця освіти Донеччини. – 2010. – № 2. – С. 120–126.

18. Василюк А.В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність : монографія / Василюк Алла Володимирівна ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 340 с.

19. Василюк А. Реформування шкільної освіти Польщі в історичний період 1945-1989 рр. / Алла Василюк // Рідна школа. – 2009. – № 5/6. – С. 76–79.

20. Гриневич Л. Українсько-польське співробітництво у сфері освіти в контексті європейських інтеграційних процесів на прикладі Києва / Лілія Гриневич // Освіта України. – 2009. – 19 трав. (№ 37). – С. 6.

21. Гриневич Л.М. Тенденції децентралізації управління базовою освітою в сучасній Польщі : Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Лілія Михайлівна Гриневич – 2005. – 259 с. – Бібліогр.: с. 192–211.

22. Даценко І. М. Інноваційні технології у професійній діяльності польських учителів на заняттях "Виховання до життя в сім'ї" / І. М. Даценко // Педагог проф. шк. : зб. наук. пр. / АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти для дорослих АПН України, Київ. проф.-пед. коледж ім. Антона Макаренка. – Київ : Науковий світ, 2007. – Вип. 8. – С. 270–277.

23. Даценко І. М. Підготовка учнівської молоді до життя в сім'ї у Республіці Польща : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Даценко Ірина Миколаївна; [наук. кер. Кравець Володимир Петрович] ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – 2008. – 20 с.

24. Główne zadania OKE Elektronicznych zasobów]. – Tryb dostępu: : <http://www.oke.wroc.pl/staticpages/index.php?page=sprawdzian-organizacja>. – Tytuł ekranie.

25. Dolata R. Reforma egzaminu maturalnego – oceny i rekomendacje / R. Dolata, E. Putkiewicz, A. Wiłkomirska ; Instytut Spraw Publicznych // Analizy i Opinie. – 2004. – № 22. – 14 s.

26. Bobowska G. Organ prowadzący oraz dyrektor szkoły (placówki) a oświatowe organizacje związkowe / G. Bobowska. – Katowice : Związek Nauczycielstwa Polskiego ; Ośrodek Usług Pedagogicznych i Socjalnych, 2002. – 68 s.